

MISIR MODERNLEŞMESİNİN TARİHSEL KÖKENLERİ: MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Özge Özkoç*

Özet

Mısır'da Kavalalı hanedanının 1952 Hür Subaylar darbesiyle tasfiye edilmesinden günümüze kadar, siyasal alanın güçlü bir devlet başkanlığı etrafındaki küçük bir yönetici kliğin egemenliğinde şekillendiğini ve otoriter bir yapı sergilediğini söylemek mümkündür. Bu çalışma, siyasal alandaki otoriteryenizmin tarihsel kökenlerinin Mısır modernleşmesinde yattığı savından hareket etmektedir. Mehmet Ali Paşa döneminde ekonomi, askeriye, sivil bürokrasi ve eğitim alanında gerçekleştirilen reformlarla Mısır'da merkezi ve sürekli bir iktidarın oluşumuna yön verildiği görülmektedir. Bu reformlarla piramidin en tepesinde Mehmet Ali Paşa'nın bulunduğu ve Osmanlı-Mısır elitinin yönetim kademelerini tuttuğu merkezi bir iktidar yapısının oluşturulabilmesi amacıyla atılmıştır. Merkezi iktidarın en önemli özelliklerinden biri ise, yöneten Osmanlı-Mısır eliti ile yönetilen Mısırlılar arasındaki katı bir ayrıma dayanıyor olmasıdır. Dolayısıyla, Mısır'daki modern "devlet" in doğasının önemli belirleyenlerinden biri bu söz konusu ayrımdır. Farklı siyasal ve ekonomik stratejilerle de olsa da, bu katı ayrımın Mısır siyasal hayatındaki yansımalarını 1952'den sonra da görmek mümkündür. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa döneminde ortaya çıkan iktidar yapılanması, 20. yüzyıl Mısır'ına önemli bir yönetim "aklı" ve "stratejisi" miras bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Ali Paşa, Mısır modernleşmesi, Merkezileşme, Osmanlı-Mısır eliti, Mısır ordusu.

---

* Arş. Gör. Dr. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. (ozkoc@politics.ankara.edu.tr, ozkocozge@gmail.com)

GİRİŞ

2010 yılının sonundan itibaren Arap dünyasında ivme kazanan ve birçok ülkede etkisini gösteren halk hareketleri, Ortadoğu'yu sosyal bilimcilerin gündemine oturttu. Kısa sürede çeşitli perspektiflerden konuyu ele alan bir literatür oluştu. Arap ayaklanmalarının araştırmacıların ve akademisyenlerin ilgisini çektiği Türkiye'de, 2010'dan bu yana en yakından izlenen ülkelerden biri Mısır oldu. 25 Ocak 2011 “Mısır Devrimi”nin sonrasında önce ordunun yönetime el koyduğu bir geçiş süreci, ardından da Müslüman Kardeşler hareketinin siyasi yaşağının kalkmasıyla kurulan Adalet ve Özgürlük Partisi'nin ilk demokratik seçimlerden zaferle çıktığı kısa süreli tek parti iktidarı yaşandı. 3 Temmuz 2013'te ise, Müslüman Kardeşler karşıtı halk hareketinin de etkisiyle General Abdülfettah Sisi liderliğinde gerçekleştirilen darbe, ilerleyen süreçte Sisi'nin devlet başkanı seçilmesiyle “meşrulaştı.”

1952'de Kavalalı hanedanının ülkedeki iktidarına son veren Hür Subaylar darbesi sonrasında, Cemal Abdül Nasır'dan Sisi'ye kadar iktidara gelen politik figürlerin farklı ekonomi politikalarıyla da olsa siyasal alanı popülist otoriteriyenizm temelinde şekillendirdiklerini söylemek mümkündür.¹ Nasır döneminden itibaren Mısır'da kurulan siyasal rejimin temel dinamiğini, güçlü bir devlet başkanlığının etrafında örgütlenen küçük bir yönetici kliğin ekonomiden bürokrasiye devletin bütün kademelerini kontrol ettiği ve siyasal alanın tek bir yasal parti tarafından baskı altına alındığı otoriter bir yapı oluşturdu. Elbette 1970'lerde devletçi ekonomi politikaların terk edilmesiyle uygulamaya koyulan infitahla (ekonomik dışa açılma) beraber, siyasal alanda da ağır aksak işleyen ve Hüsnü Mübarek döneminin sonuna kadar devam eden seçim sistemiyle birlikte kısmi bir demokratikleşme süreci yaşandı. Fakat, farklı muhalif unsurların ve İslami hareketlerin yasaklandığı, tek parti rejiminin siyasal alanı massettiği ve daha da önemlisi sınıfsal yapısı zaman

---

¹ Raymond Hinnebusch, “Authoritarian Persistence, Democratization Theory, and the Middle East: An Overview and Critique,” *Democratization*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2006, s. 373-395.

zaman değişse de küçük bir yönetici elitin varlığının devam ettiği yapıda büyük bir değişiklik ortaya çıkmadı.

1952’den 2010’a olan kadar süreçte, Mısır ordusu siyasal ve ekonomik alanda önemli bir role sahipti. 1952 Hür Subaylar darbesinin ardından Nasır tarafından siyasal ve ekonomik alanın dizaynında öne çıka(rıla)n kurum ordu olmuştu.² 1970’lerin sonuna kadar, İsrail’le devam eden savaş durumu da ordunun meşruiyetini sorgulanamaz hale getirmişti. Ordu, İsrail’le olan çatışmanın ortadan kalkmasının ardından, ekonomik alandaki yatırımları aracılığıyla Mısır siyasetinin önemli öznelerinden biri olmaya devam etti. Bu anlamda, Nasır’dan Sisi’ye kadar –kısa süreli Muhammed Mursi yönetimi hariç- Mısır devlet başkanlarının tümünün Mısır ordusunun içinden çıkmış olmaları şaşırtıcı değildir.

Bu çalışma, Mısır siyasal alanının neden küçük bir sivil-asker yönetici elit tarafından massedilebildiği sorusundan ilhamla kaleme alındı. Bu yapının, 19. yüzyıldaki Mısır modernleşme ve merkezileşme deneyiminin niteliğiyle açıklanabileceği varsayımıyla yola çıkıldı. Askeri, sivil, ekonomik ve eğitim alanlarında etkisi görülen modernleşme hamlesiyle Mısır’da merkezi bir iktidar kurmayı başaran Mehmet Ali Paşa döneminde ortaya çıkan “modern devlet”in 20. yüzyıl Mısır siyasal rejimlerinin anlaşılmasında önemli bir role sahip olduğu düşüncesinden hareket edildi. Dolayısıyla, bu çalışmada, 1952’den sonra kurulan otoriter siyasal rejimlerin tarihsel izdüşümünün Mehmet Ali Paşa’ya sadakat ilkesine dayalı Osmanlı-Mısır eliti olarak adlandırabilecek bir yönetici kliğin etrafında şekillenen modernleşme ve merkezileşme hamlesiyle kurulan siyasal yapıda bulunduğu iddia edilmektedir. Bu yüzden de, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki Mısır siyasal rejimlerine rengini veren Mısır modernleşmesinin ve merkezileşmesinin doğasını ele almak gerekmektedir.

---

² 1980’lerden Arap isyanlarına kadarki dönemde Mısır ordusunun siyasal ve ekonomik alandaki rolünü ele alan bir çalışma için bkz.: Zeinab Abul-Magd, “The Egyptian Military in Politics and the Economy: Recent History and Current Transition Status, *CMI Insight*, Sayı: 2, 2013, s. 1-5.

Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'a karşı eyaletteki egemenliğini koruyabilmek için ekonomiden askeriye, askeriye den bürokrasiye, bürokrasiden eğitime kadar geniş bir yelpazede etkileri görülen reform hareketi Mısır'da merkezi ve sürekli bir siyasal iktidarın oluşmasına yol açtı. Bu yapının merkezinde ise, Toledano'nun Mısır yönetiminin 19. yüzyılın ilk yarısındaki niteliğini betimlemek için kullandığı Osmanlı-Mısır eliti yer almaktaydı.³ Toledano, Mehmet Ali Paşa döneminde sivil ve askeri bürokrasideki en önemli mevkilerin Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır elitinin egemenliğinde olduğunu ve ilerleyen süreçte de bu yönetici kliğin etkinliğinin devam ettiğini dile getirmektedir. Gerçekten de, 1952'ye dek Osmanlı-Mısır elitinin kültürel, ekonomik ve sınıfsal yapısının değişerek de olsa Kavalalı hanedanı idaresinin önemli unsurlarından biri olduğu söylenebilir. Bu yönetici elit, 19. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte giderek Mısırlılaştıysa da katı bir yöneten-yönetilen ayrımının baki kaldığı bir siyasal akıl miras bırakmıştır.

Bunun yanı sıra, bu çalışma, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rejimin "bekçiliği"ni üstlenen Mısır ordusunun siyasal alandaki hegemonik konumunu Mehmet Ali Paşa döneminde kurulan düzenli ordudan tevarüs ettiği düşüncesinden ilham almaktadır. Dolayısıyla, günümüz Mısır siyasal yapısının belli tarihsel sürekliliklerle açıklanabileceği iddia edilmektedir. Bu açıdan, Mısır modernleşmesinin nirengi noktası olan Mehmet Ali Paşa dönemindeki merkezi iktidarın oluşturulma mantığına, ekonomi, askeriye, bürokrasi ve eğitim alanlarında uygulamaya koyulan reformlara ve bu reformların temel aktörü olan Osmanlı-Mısır elitine odaklanılacaktır.

---

³ Ehud R. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, s. 16-21.

1. TARIM, TİCARET VE SANAYİ: MEHMET ALİ PAŞA’NIN *TEKEL EKONOMİSİ*

19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu’nun Kavala’dan tahsis edilen ücretli askerlerle birlikte Fransızlara karşı savaşmak üzere Mısır’a gelen Mehmet Ali Paşa, işgal sonlandıktan sonra doğan otorite boşluğundan yararlanarak Mısır valiliğini ele geçirdi. Osmanlı dünyası içerisinde hareket serbestisi yakalayan Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’daki iktidarı, 1805 yılında III. Selim tarafından valiliğe atanmasıyla başladı. Mehmet Ali Paşa, Mısır valisi olduktan sonra önce rakiplerini tasfiye etti; ardından ekonomiden askeriye ve askeriyeden sivil bürokrasiye kadar etkileri geniş bir alanda hissedilecek kapsamlı bir reform hareketi başlattı. Mehmet Ali Paşa’nın reformlarının temelini, Osmanlı modernleşmesine de itici gücünü veren askeri modernleşme ve düzenli bir ordu kurabilme çabası oluşturmaktaydı. Düzenli bir ordu kurma girişimin altında ise, siyasal hedefler yatmaktaydı. Paşa, İstanbul’a karşı Mısır’daki iktidarını koruyabilmek için, doğrudan kendisine bağlı düzenli bir orduya ihtiyaç duymaktaydı. Benzer şekilde, bürokrasideki yenilikçi adımlar, Eski Rejim’den farklı olarak, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçilmesini gerçekleştirmek için atıldı. Merkezi bir siyasal iktidarın ortaya çıkışı, bu dönemin en önemli özelliklerinden biriydi. Nitekim, Mısır, İstanbul merkezli Osmanlı modernleşmesinin bir benzerinin zaman zaman daha erken atılan adımlarla ortaya çıktığı, yeni ve kesintisiz bir siyasal iktidarın yaratılabildiği ender Arap eyaletlerinden biri oldu. Bu açıdan, Paşa’nın Mısır’daki iktidar yapılanmasında bir kırılma yaratarak yeni bir düzen inşa ettiği ve bu anlamda da “modern Mısır’ın kurucusu” olduğunu söylemek mümkündür.⁴

---

⁴ Henry Dodwell, *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931; Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (Çev. Deniz Zarakolu), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 12-14 ve Charles Issawi, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press, 1963, s. 21.

Mehmet Ali Paşa'nın orduda modernizasyona girişmeden önce, mevcut yönetimin bel kemiğini oluşturan mültezimleri⁵ tasfiye ederek, vergi sisteminde ve toprak mülkiyeti rejiminde radikal bir değişikliğe gitmesi gerekiyordu. Çünkü, vergilerin doğrudan toplanması ve toprağın sıkı bir kontrol altına alınarak tarımsal üretimin arttırılması, askeri reformlar için ihtiyaç duyulan gelirin doğrudan merkeze akması anlamına gelecekti.

Mehmet Ali Paşa, işe vergi sistemini değiştirerek başladı. 1812 ilâ 1814 yılları arasında, iltizam sistemi uygulamasına son verildi.⁶ Fellahlar,⁷ artık vergilerini mültezimlere değil, doğrudan Kahire'deki merkezi otorite tarafından atanan memurlara ödeyeceklerdi. Böylece, Paşa, iltizam sisteminin temelini oluşturan araçları, dolayısıyla ileride kendisine rakip olabilecek mültezimleri tasfiye etmiş oldu.⁸

İltizam sistemi kaldırıldıktan sonra, toprak mülkiyetinde önemli değişim yaratacak bir adım daha atıldı. Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimin yapılmadığı arazileri kendisinin ve yakınlarının mülkiyetine geçirdi.⁹ Bu girişimden önce, Mısır'daki topraklar hukuki olarak Padişah'a aitti. Şimdi ise, Paşa, arazileri kendisine ve yakınlarına tahsis ederek toprak mülkiyetinde radikal bir değişiklik yaratmış oluyordu.¹⁰ Böylelikle, 19. yüzyılda Mısır

---

⁵ 19. yüzyıla kadar Mısır, her yıl Osmanlı Hazinesi'ne belli bir miktar vergi göndermekle yükümlü salyaneli bir eyalet olarak yönetildi. İltizam sisteminin temel alındığı bu salyaneli eyalette, İstanbul vergi toplama işini mültezimlere havale etmişti. İltizam sistemi, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı, devlete önceden belirli bir bedel ödemek suretiyle üzerine alması anlamına gelmekteydi. Mehmet Genç, "İltizam," *İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 154-158.

⁶ Gabriel Baer, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, London: Oxford University Press, 1962, s. 3-4.

⁷ Fellah, Mısır'da geçimini çiftçilik yaparak sağlayan Araplar için kullanılmaktadır.

⁸ Albert Hourani, (1995), "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları," *Orta Doğu'da Modernleşme*, (Ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers), İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 81.

⁹ Charles Issawi, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, Oxford: Oxford University Press, 1954, s. 21.

¹⁰ Toprakta özel mülkiyet hakkı her ne kadar 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi'yle İmparatorluğun tamamında yasallaşacak olsa da, Paşa'nın

siyasal hayatına damgasını vuracak olan büyük toprak sahipliği ortaya çıktı.

Mehmet Ali Paşa, iltizam sisteminin ilgasıyla eş zamanlı olarak, tarımsal üretimi arttırmaya yönelik bir girişimde bulundu ve yeni sulama kanalları inşa ettirdi.¹¹ Yeni sulama kanallarının inşa edilmesiyle birlikte, kışın dahi suya ihtiyaç duyan tarım ürünlerinin üretim miktarında artış yaşandı. Ayrıca, yeni alanlar tarıma açıldı. Böylece, eskiden tarım yapılamayan alanlardan da ürün elde edilmeye başladı. Sulama sisteminin geliştirilmesine paralel olarak, tarımsal üretimi arttırmak için bir diğer yola daha başvuruldu. Fellahlar sıkı bir disiplin altına alındı.¹² Eskiden, fellah istediği ürünü ekmekte serbestti ve yılda neredeyse 150 gün çalışırdı. Sulama sisteminin yetersizliğinden dolayı, yılın geri kalanında toprak sel sularının altında kalır ve fellah da zanaatçilik ile meşgul olarak gelirini arttırır, dilerse de boş otururdu. Artık, yeni yönetim, fellahın hangi ürünü, ne zaman ekeceğini belirliyordu. Pamuk ve şeker kamışı gibi yeni, emek-yoğun ürünler ekmek zorunda bırakılan fellah, yılın neredeyse 250 günü çalışır hale gelmişti.¹³ Bunun yanı sıra, fellah ürününü sabit fiyattan merkezi otoriteye satmak zorundaydı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, tarımsal üretimi arttırmak amacıyla, fellahları disipline ederek, üretim sürecinin kendisini doğrudan belirlemeye çalışıyordu. 1816 yılına gelindiğinde, neredeyse Mısır'ın tüm tarımsal üretimini kontrol altına almıştı.

Fellahların köylerinden ayrılmaları, tarımsal üretimi ve üretimden elde edilen geliri sekteye uğratacağından yaşadıkları ve üretim yaptıkları mekanları terk etmeleri yasaklanmıştı. Fellahın köyüne bağlanması, fiili olarak 1820'lerde gerçekleşiyse de, söz konusu durumun hukuki bir zemin kazanması zaman aldı. Mehmet Ali Paşa, 1830 yılında "Kanun al-Filaha" (Fellahlar Kanunu) adlı yasayı yürürlüğe soktu. Bu yasa, fellahları

---

söz konusu girişimi Mısır'da *de facto* olarak özel mülkiyetin yaygınlaşmasına yol açtı.

¹¹ Issawi, *Egypt in Revolution...*, s. 22.

¹² Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Araçların Fethinden Bugüne*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 59.

¹³ *a.k.*

doğdukları yere hapsedmekte ve köylerinden dışarı çıkmak için muhtardan izin almalarını zorunlu kılmaktaydı. Söz konusu yasada, fellahların tarımsal ürüne zarar vermeleri durumunda cezalandırılacakları dile getirilmekteydi. Ayrıca, yine yasada, tarımsal üretimi sekteye uğratmanın dışında, hırsızlık, cinayet, ayaklanma çıkarmak gibi suçların da cezalandırılacağı belirtilmekteydi.¹⁴ Yasanın üretime zarar gelmesini engellemek gibi bir amacı olmakla birlikte, bunu aşan bir gayesi de vardı. Egemenin yasalarından birini ihlale cüret eden kişinin cezalandırılması, siyasal iktidarın mikro alanlarda kendisini var etmesinin önemli bir yoluydu.¹⁵ Dolayısıyla, tarımda reforma gidilerek bir yandan ülkenin gelirleri arttırılırken, bir yandan da ülkedeki modernleşmenin ruhuna uygun biçimde yeni bir disipline edici iktidar mekanizması geliştiriliyordu.

Issawi'nin tanımlamasıyla, Paşa, tarımsal üretimi sıkı bir denetim altına alarak "tekel ekonomisi" oluşturmayı başarmıştı: Tacirlerin fellahlardan doğrudan ürün almasını yasaklayarak, üreticiden sabit fiyattan kendisinin aldığı ürünlerin uluslararası piyasalara ihracatını da tekelinde tutuyordu.¹⁶ Böylece, muazzam bir gelir elde edilebiliyordu. Tekel ekonomisi, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır ekonomisindeki en önemli figür haline getirdiği gibi, artı değer tek bir kişinin elinde toplanmasına da yol açıyordu. Bu açıdan, Mehmet Ali Paşa döneminde üretim süreci merkezileştirilerek, "modern" ve "kompleks" bir ekonomik yapı yaratıldığının altını çizmek gerekmektedir.

Söz konusu süreçte, pamuk tarım reformunun en önemli üretim maddelerinden biri haline geldi ve zamanla Mısır'ın en önemli gelir kaynağı oldu.¹⁷ Yukarıda da değinildiği gibi, yeni

---

¹⁴ Joel Beinin, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, s. 24-27.

¹⁵ Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, (Çev. Zeynep Altok), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 77.

¹⁶ Charles Issawi, "Egypt Since 1800: A Study in Lop-Sided Development," *The Journal of Economic History*, Cilt: 21, Sayı: 1, 1961, s. 5.

¹⁷ Pamuk üretiminin Mısır ekonomisindeki rolünü ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma için bkz.: Roger Owen, *Cotton and Egyptian Economy*, Oxford, Oxford University Press, 1969.

sulama kanallarıyla birlikte, kışın dahi suya ihtiyaç duyan ürünlerin üretiminde önemli miktarda bir artış yaşanmıştı. Bu durum, pamuk üretimine de yansdı. Özellikle, 1820'lerden itibaren pamuk üretiminde büyük bir artış meydana geldi. 1820 ilâ 1835 yılları arasında pamuk üretimi neredeyse iki yüz kat kadar arttı.¹⁸ Bunun yanı sıra, 1821 yılından itibaren uzun lifli pamuk¹⁹ üretimine geçilmesi, Mısır ekonomisinde “devrim” yaratacak bir etkide bulundu.²⁰ Uzun lifli pamuk, İngiliz tekstil sanayiinin ihtiyaç duyduğu temel hammadde olduğundan, İngiltere'nin talebiyle karşılaştı. Pamuğun Avrupa piyasasında alıcı bulması, Mısır'ın muazzam bir gelir elde etmesine neden olduğu gibi, ülkenin uluslararası kapitalizme eklenmesinin de yolunu açtı.

Vergi sisteminde, toprak mülkiyetinde ve tarımsal üretim alanındaki bu önemli değişiklikler, Mısır ekonomisinin etkin bir şekilde yeniden yapılanmasına neden oldu. Daha önce de değinildiği gibi, tarımsal üretimin denetim altına alınmasıyla elde edilen ekonomik gelir, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarını sağlamlaştırmasına olanak tanıdı. Ayrıca, tarım ve ticaretten elde edilen gelir sayesinde diğer alanlarda reformlar hayata geçirebildi. Böylece, üretimin Kahire'den denetlenir hale gelmesi, diğer alanlarda da Mehmet Ali Paşa'yı ülkedeki en önemli otorite haline getirdi.

Mısır'da bir yandan vergi sisteminde ve toprak mülkiyeti rejiminde değişikliğe gidilirken, bir yandan da fabrikalar inşa edilerek sanayileşme hamlesi başlatıldı. Mehmet Ali Paşa'nın, her ne kadar iptidai özellikler taşıyor olsa da, endüstriyel üretim gerçekleştirerek Mısır ekonomisini canlandırma girişimi İslam toplumlarındaki ilk ve en önemli sanayileşme hamlesiydi. Bu sanayileşme politikası çerçevesinde, ilk olarak 1816 yılında bir tekstil fabrikası kurulduysa da ancak 1820'lerden itibaren pamuk

---

¹⁸ Jean Lacouture, ve Simonne Lacouture, *Egypt in Transition*, London, Methuen&Co. Ltd., 1958, s. 56.

¹⁹ Uzun lifli pamuk, tekstil sanayiinde ince mamullerin yapımında kullanılmaktaydı.

²⁰ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1999, s. 41.

üretiminde ortaya çıkan patlamaya paralel bir biçimde, fabrikalardaki üretimde artış yaşandı. Bununla birlikte, Mısır pazarında alıcı bulan ucuz İngiliz malları, tekstil sanayiini zora sokmaktaydı. Avrupa'dan ve özellikle İngiltere'den ülkeye gelen ucuz tekstil malları, yerli mallardan çok daha fazla alıcı bulmaktaydı. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa, daha önce de değinilen tekel sistemine benzer şekilde, gelişmekte olan tekstil sanayiini korumak ve ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerle rekabet edebilmek için ithal mallardan alınan vergi oranını arttırarak, yüksek gümrük duvarlarına dayanan korumacı bir dış ticaret sistemi oluşturdu.²¹ Böylelikle, yabancı malların, özellikle de İngiliz ürünlerinin Mısır piyasasına düşük fiyattan girmeleri engellenebilecekti. Gerçekten de, bu korumacı politika önemli sonuçlar verdi. Zamanla, Mısır tekstil ürünleri yerel piyasayı ele geçirdiği gibi, Suriye, Sudan ve Anadolu'ya dahi ihraç edilmeye başladı.²² Bu durum, ülkenin gelirinde büyük bir artışa yol açtı. Ekonomik alandaki bu önemli atılım dikkat çekici olmakla beraber, Mısır'da kurulan fabrikaların önemli bir kısmının büyük bir sanayileşme hamlesi başlatmaktan çok, temelde oluşturulması planlanan disiplinli ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere tasarlandığının altını çizmek gerekmektedir.²³ Örneğin, fabrikalarda, diğer tekstil mamûllerinin üretimini yanı sıra, esas olarak, orduda istihdam edilen askerlerin üniforma ihtiyacını karşılamak için üretim yapılmaktaydı.

Benzer şekilde, ordunun silah ihtiyacını karşılamak ve dışa olan bağımlılığını azaltmak için zamanla Kahire'de ve İskenderiye'de silah fabrikaları kuruldu.²⁴ İlk aşamada, söz

---

²¹ Issawi, *Egypt in Revolution...*, s. 22.

²² Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 171.

²³ Bernard D. Weinryb, "Industrial Development of the Near East," *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt: 61, Sayı: 3, 1947, s. 476 ve Charles Issawi, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 12, Sayı: 4, 1980, s. 471.

²⁴ Mısır'ın 19. yüzyıldaki silah sanayiini ele alan ayrıntılı bir çalışma için bkz.: John Dunn, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry," *The Journal of Military History*, Cilt: 61, Sayı: 2, 1997, s. 231-254.

konusu fabrikalardaki üretimi örgütlemek için yabancı uzmanlardan yararlanıldı. Üretimi gerçekleştirenler ise, ülkenin ucuz işgücünü oluşturan Mısırlı fellahlardı. Dolayısıyla, Mehmet Ali Paşa, hem orduda, hem de tarımsal ve endüstriyel üretimde ülkedeki alt tabakayı istihdam ederek, hemen hemen her alanda yönetici küçük bir zümre ve yönetilen halk “yığınları” ayrımını sürekli olarak yeniden yaratıyordu.

Zamanla, söz konusu yöntemde bir değişikliğe gidildi. Batı tarzı silah yapım tekniklerinin ülkeye getirilmesi amacıyla, 1820’lerin ikinci yarısında Fransa’ya ve 1830’larda ise İngiltere’ye öğrenciler gönderilmeye başlandı. Böylece, yurt dışında eğitim alarak ülkelerine dönen yerli uzmanlar aracılığıyla, yabancı uzmanlara ihtiyaç duyulmadan, Avrupa etkisinden azade bir üretim gerçekleştirilebildi. Gerçekten de, Mehmet Ali Paşa’nın askeri teçhizat üretimine ilişkin bu çabası, kısa zamanda sonuç verdi.²⁵ 1820’lerin ikinci yarısından itibaren silah yapımında seri üretime geçildi. Bu başarıyı, 1820’lerin sonlarından itibaren, yerli bir donanma inşa edilmesi çabası izledi. Nitekim, söz konusu çaba, 1832 yılında sonuç verdi ve Mısır’ın ilk donanması kuruldu. Bu çerçevede, Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı coğrafyasında askeri-endüstriyel kompleks kurmayı başaran ilk ve tek vali olduğunu söylemek mümkündür.

Aslında, tarımsal üretimi ve ekonomiyi Kahire’den denetlemeye girişen ilk kişi Mehmet Ali Paşa değildi; ama, başarıya ulaşan ve bunu en azından 1840 yılına kadar sürekli hale getiren kendisi oldu. Paşa’yı seleflerinden ayıran en temel özelliği, bu süreci sürekli kılmayı başarmasıydı. Dolayısıyla, 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa’yla birlikte iktidar ilk defa kesintisiz ve tek tip bir tarzda işlemeye başladı.²⁶ İktidarın sürekliliği, üretimin merkezileşmesinden besleniyordu. Ayrıca, artık üretilen ve mübadele edilenden pay almaktan ibaret bir yöntem uygulanmıyor, üretim sürecine de dahil olunuyordu. Siyasal iktidar, “ülkenin üretici güçleri” olarak tasavvur edilen unsurların her birini ayrı ayrı ve kesintisiz bir şekilde denetleyerek, disipline

---

²⁵ John Dunn, *Khedive Ismail's Army*, New York, Routledge, 2005, s. 10.

²⁶ Mitchell, *a.g.k.*, s. 78-79.

ve koordine edip bunları arttırmaya çalışıyordu.²⁷ Dolayısıyla, Paşa, kendinden önceki Osmanlı valilerinin deneyip de başaramadıklarının, yani Mısır vilayetinin ekonomisini düzene koyarak onun potansiyel zenginliklerini harekete geçirmenin üstesinden gelmişti.²⁸

2. ASKERİ MODERNLEŞME

19. yüzyılın başında itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'den başlayarak, Anadolu'ya ve Arap dünyasının bir kısmına uzanacak merkezileşme çabası Mısır'da sonuç vermemişti. İstanbul, bu merkezileşme strateji nedeniyle, zaman zaman Paşa'nın Mısır'daki iktidarını tehdit eder politik manevralarda bulundu.²⁹ Bunun üzerine, Paşa, İstanbul'a karşı Mısır'daki iktidarını muhafaza edebilmek için disiplinli ve düzenli bir ordu kurma yönünde bir adım attı.

Düzenli bir ordu ancak eyaletin tamamında zorunlu askerlik uygulamasının başlatılmasıyla mümkün olabilirdi. Fakat, Mısırlıların askere alınması, tarımsal üretimin sekteye uğraması riskini taşıyordu. Dolayısıyla, ilk aşamada, tarımsal üretimin sekteye uğramaması için orduda Mısırlı fellahlar yerine, Sudanlıların istihdam edilebilmesi için 1820 yılında Sudan'a bir sefer düzenlendi. Fakat, bu seferin istenen sonucu vermemesi

---

²⁷ *a.k.*

²⁸ Fahmy, *a.g.k.*, s. 11.

²⁹ Örneğin, III. Selim 1806 yılında, Selanik valisi Musa Paşa ile Mehmet Ali Paşa'nın yer değiştirmelerini emreden bir fermanla Musa Paşa'yı Mısır'a göndermişti. Musa Paşa'yı Mısır'a getiren Kaptan-ı Derya, III. Selim'in fermanını Mehmet Ali Paşa'ya iletmekle görevlendirilmişti. Oysa, Mehmet Ali Paşa, eyalette farklı politik figürlerin desteğini arkasına alarak, Padişah'ın bu talebine karşı direnebilmeyi başardı. III. Selim'in girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha," *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, (Ed. M. W. Dally), Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 145 ve Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998, s. 37.

üzerine, 1821'den itibaren Paşa, zorunlu askerlik uygulamasını başlattı.

Zorunlu askerlik uygulamasıyla eş zamanlı olarak, belli başlı şehirlerin yakınlarına kışlalar ve eğitim kampları inşa edildi.³⁰ Fellahlar kışlalara kapatılarak, talimden geçirilecek ve profesyonel askerlere dönüştürülecekti.³¹ Bunun yanı sıra, fellahları eğitecek subayların yetiştirilebileceği askeri okullar açıldı ki bu okulların ilki, 1821'de Asvan'da eğitim vermeye başladı.

Ordunun modernleştirilmesi, Mısır'da milliyetçiliğin canlandırılmasına yönelik bir amaçtan ziyade, İstanbul'a karşı Mısır ve çevresinde bölgesel nüfuz alanı oluşturulmasına hizmet etmesi için tasarlanmıştı. Örneğin, dönemin Fransız ulusal ordusunun aksine Paşa'nın yeni ordusu etnik açıdan bölünmüş durumdaydı: Arapça konuşan fellahlar zorunlu askerlik görevini yerine getirirken, fellahların komutanlarını Türkçe konuşan Osmanlı-Mısır eliti oluşturmaktaydı.³² Aslında, Mısır ordusundaki bu "etnik" bölünme, genel olarak Orta Doğu toplumlarının askeri örgütlenme biçiminin devamı niteliğindedir. Örneğin, bu coğrafyada, Abbasilerden sonraki bütün devletleri yabancı askeri elit kurmuştu.³³ Genellikle de, bu askeri elit göçebe Türklerden ve Çerkezlerden oluşuyordu. Yönetici elitlerin hükmettikleri insanlarla hiçbir etnik, kültürel ve dil bağları bulunmuyordu. Katı bir yöneten-yönetilen ayrımına dayanan

---

³⁰ Mitchell, *a.g.k.*, s. 80-81.

³¹ Zorunlu askerlik uygulaması, zamanla kırsal kesimde ayaklanmaların ortaya çıkmasına yol açtı. Merkezden gönderilen subaylara karşı 1823'te Aşağı Mısır'da, 1824'te de Yukarı Mısır'da geniş katılımlı ayaklanmalar patlak verdi. Fakat, ayaklanmalar merkezi otorite tarafından bastırıldı. Buna rağmen, fellahlar köylerinden kaçarak ya da zaman zaman kendi kendilerini sakatlayarak zorunlu askerlik uygulamasından kurtulmaya çalıştılar. Ancak, söz konusu uygulamadan taviz verilmeden, fellahların orduda istihdamına devam edildi. Fahmy, *Paşanın...*, s. 98.

³² Toledano, *a.g.k.*, s. 16.

³³ Orta Doğu'daki devletlerin askeri ve idari açıdan geleneksel olarak nasıl örgütlendiklerini ele alan bir eser için bkz.: Ira M. Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi, Cilt. I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, (Çev.Yasin Aktay), İstanbul, İletişim, 2002, s. 76-116, 207-225.

böyle bir sistemle, geniş halk kitlelerinin egemenin iktidarına başkaldırması engellenmeye çalışılıyordu.

Söz konusu etnik ayrışma, Mehmet Ali Paşa dönemindeki iktidar yapılanmasının ve bu yapının kilit unsuru olan askeriye de karakteristik özelliklerinden biriydi. Örneğin, orduda görev yapan Mısırlı fellahların yüzbaşılıktan yukarıya terfi etmeleri kesinlikle yasaktı.³⁴ Yukarıda da değinildiği gibi, Mısırlıların ordunun üst kademelerinde görev almaları yasaklanarak, egemenin otoritesine meydan okuyacak olası kitlesel ayaklanmaların ordu içerisinden destek bulmalarının önüne geçilmesi hedefleniyordu.³⁵

Üst kademedeki görev alan Osmanlı-Mısır elitine dahil olabilmek için, Türk olmak, yani Türkçe konuşmak, istisnalar olmakla birlikte çoğunlukla müslüman olmak ve Anadolu, İstanbul, Arnavutluk veya Osmanlı dünyasının diğer bölgelerinden gelmek, bu kişi bir savaş esiri olarak yakalanmış olsa bile, yeterliydi.³⁶ Mehmet Ali Paşa, ordudaki bu etnik ayrışmayı şöyle açıklıyordu:

“İngilizler Hindistan’da ne yapıyorsa ben de aynısını Mısır’da yapıyorum. İngiltere, Hindistan’da Hintlilerin askerlik yaptığı, İngilizlerin yönettiği bir orduya sahip. Ben de Türklerin yönettiği, Arapların askerlik görevini ifa ettiği bir orduya sahibim. Türkler daha iyi subay olurlar. Çünkü, Türkler yönetmeye muktedir olduklarının

---

³⁴ Khaled Fahmy, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın ‘Nizam-ı Cedid’ Ordusunda Çıkan İsyân,” (Ed. Jane Hathaway), *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyân ve Ayaklanma*, İstanbul, Alkım, 2007, s. 205-206.

³⁵ Yine de ordu içindeki bu etnik ayrışmanın zamanla önemli bir gerilim unsuru haline geldiğinin altını çizmek gerekmektedir. Nitekim, 1881-1882 yıllarında ortaya çıkan milliyetçi tonu baskın Arabi Paşa liderliğindeki hareketin temel hedeflerinden birisi, Mısır ordusundaki yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve hizmet eden Mısırlılar ayrımına dayanan “kast sistemi”ni kırmaya çalışmak olacaktır. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Juan R. I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt’s ‘Urabi Movement*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1999.

³⁶ Fahmy, *Paşanın...*, s. 241.

farkındadırlar. Araplar ise, Türklerin kendilerinden daha iyi olduklarını bilirler.”³⁷

Mehmet Ali Paşa'nın ordusundaki söz konusu etnik bölünme, kendisinin temel amacının düzenli ordu aracılığıyla bir Mısır ulusu yaratmak olmadığına ilişkin önemli bir veri sunmaktadır. Temelde, bu sistemin iki temel saiki olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi, söz konusu sistem Osmanlı coğrafyasının her tarafındaki elitleri cezbetmeyi ve bu elitlerin gelip Mehmet Ali Paşa yönetiminde yer almalarını sağlamayı amaçlıyordu. İkincisi ve daha da önemlisi, Arapça konuşan kitlelerin Mehmet Ali Paşa'nın iktidarına meydan okuyacak potansiyele sahip olmalarını engelliyordu.³⁸

Sonuç olarak, modern ordu, temelde iktidarın merkezileştirilmesi için tasarlanmıştı. Çünkü, siyasal iktidarın herhangi bir meydan okumayla karşılaşmaması için, şiddet tekelinin çeşitli araçlarla merkezi otoritenin denetimine alınmış olması gerekiyordu. Modern ulus-devlette ordunun en temel özelliklerinden biri, askerlerin milliyetçi ideolojiyi benimsemiş olmalarıydı. Oysa, Mısır'daki ordu, Mısır milliyetçiliği temelinde şekillenmiş ulusal bir ordu niteliği taşımaktan çok, dini çağrışımları olan ve Osmanlı sınıрыyla tampon oluşturması düşünülen Suriye'yi kapsayacak bölgesel nüfuz alanının tesisinde önemli bir işlev görecektir özelliklere sahipti. Nitekim, ordunun resmi ismi Cihadiye-i Mısriyye'ydi (Mısır'ın Cihatçıları).³⁹ Bu anlamda, bir ulus tahayyülüne değil, İslamiyet'teki cihat anlayışına vurgu yapılmaktaydı. Mısır ordusunun temel belirleyeni, İslami öğreti temelinde şekillenmiş cihat anlayışı ve egemene *sadakatti*.

---

³⁷ aktaran: Khaled Fahmy, “The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt,” *International Review of Social History*, Cilt: 43, Sayı: 3, 1998, s. 423.

³⁸ Fahmy, “The Era...,” s. 155.

³⁹ Fahmy, *Paşanın...*, s. 261.

3. SİVİL BÜROKRASİNİN DOĞUŞU

Askeri modernleşmeyi, sivil bürokrasinin doğuşu takip etti. Mısır'daki bürokratik modernleşme, temelde iki ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıktı. Birincisi, kurulan düzenli ordu bürokratik modernleşmenin önünü açmıştı.⁴⁰ Çünkü, artık, Mısır ordusu yaklaşık yüz otuz bin kişiden oluşuyordu ve bu büyük kitlenin yönetilmesi sorunu ortaya çıkmıştı. Söz konusu durum da, Mısır tarihinde daha önce benzeri görülmemiş merkezi bir yönetimin kurulmasını ve fellahların sıkı bir denetim altına alınması örneğinde de görüldüğü gibi egemenin halkın yaşamına geçmişle kıyaslanmayacak bir şekilde müdahale etmesini gerekli kılıyordu. Dolayısıyla, ordudaki ve diğer alanlardaki dönüşümü destekleyecek bir merkezi yönetimin oluşturulması gerekiyordu. İkinci olarak, Mehmet Ali Paşa'nın iktidarını sağlamlaştırma hedefi, ancak merkezi bir bürokrasinin oluşturulmasıyla mümkün olabilirdi. Dolayısıyla, merkez Kahire'den taşrayı, yani Aşağı ve Yukarı Mısır'ı denetleyebilecek bir idari yapının oluşturulması ihtiyacı doğmuştu.

Bu dönemde kurumsallaşan bürokrasi, hem merkezde, yani Kahire'de yeni bir yapılanmayı, hem de taşrada sıkı bir örgütlenmeyi gerektiriyordu. Dolayısıyla, bir yandan oluşturulan divanlar yoluyla Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'deki iktidarını sağlamlaştıracak adımlar atılırken, bir yandan da merkezden eyaletlere atanan memurlar aracılığıyla, Paşa'nın taşradaki egemenliği güvence altına alınmaya çalışılıyordu. Merkezdeki ve eyaletlerdeki yönetim, katı bir merkezîyetçiliğe dayanıyordu. Bürokratik yapının en tepesinde de Mehmet Ali Paşa'nın kendisi bulunuyordu. Ülke yönetiminde Paşa'ya yardımcıda bulunmak üzere, birtakım kurullar oluşturulduysa da, askeri, ekonomik ve idari alanlardaki bütün önemli kararlar kendisi tarafından alınmaktaydı.

Mehmet Ali Paşa'ya, üyeleri kendisi tarafından seçilen organlar ülke yönetiminde yardımcı olmaktaydılar. Paşa, istediği zaman bu organlarda yer alan kişileri görevden alabiliyor ya da

---

⁴⁰ a.g.k., s. 175.

herhangi başka bir idari göreve atayabiliyordu. Ayrıca, söz konusu yapılar, temelde danışma kurulları olarak işleyecek şekilde oluşturulmuşlardı. Son sözü söyleyen her zaman Mehmet Ali Paşa'ydı.

Bu yapılardan en önemlisi, Hıdiv Divanı (Divanü'l Hıdiv) idi. Hıdiv Divanı'nda adli ve idari konular ele alınırđı. Ayrıca, bu divan memurların maaşlarının ödenmesinden ve eyaletlerde uygulanacak hükümlerin yürürlüğe girmesinden sorumluydu.⁴¹ Dolayısıyla, Hıdiv Divanı, temelde ülkenin içişlerini yürütmekle yetkilendirilmişti. Merkezi idarenin bir diğer temel organı ise, Valilik Kurulu (Divanü'l Maiya al-Saniya)'ydu.⁴² Üyelerini Mehmet Ali Paşa'nın saray çevresinin oluşturduğu bu kurul, başmuavinin başkanlığında, başmütercim, haznedar, kethüda, mühürdar ve silahdarın katılımıyla, askeri ve sivil konuların görüşülmesi amacıyla düzenli olarak toplanırđı. Ayrıca, diğer kurumlarla olan iletişimi de bu kurul sağlamaktaydı. Diğer idari organlardan malumat toplayarak, Paşa'yı ülkenin idari, ekonomik ve askeri meseleleri konusunda bilgilendirirdi.

Mehmet Ali Paşa'ya ülke yönetiminde yardımcı olmakla görevli diğer kurumlar ise, askeri meselelerin ele alındığı Savaş Divanı (Divanü'l Cihadiyye) ve yabancı ülkelerle yapılan ticarete ilişkin konuların tartışıldığı Mısır Ticaret Divanı (Divanü'l Ticariyye Mısriyye)'ydi.⁴³ Özel olarak, askeri ve ekonomik meselelerin ele alındığı danışma kurullarının ihdas edilmiş olması, Mehmet Ali Paşa yönetiminin modern ordu ve ekonomi odaklı temel karakteristiğini göstermesi açısından hayli önemlidir. Çünkü, en önemli hedef, düzenli ve disiplinli bir orduya sahip olmak ve buna bağılı olarak gelir getiren bir ekonomik sistem aracılığıyla ordunun gereksinimlerini finanse edebilmektir. Bu çerçevede, her iki alanı da denetleyebilecek ve

---

⁴¹ Sevda Özkaya-Özer, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 89.

⁴² F. Robert Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: from Household Government to Modern Bureaucracy*, Cairo, The American University of Cairo Press, 1999, s. 20.

⁴³ Özkaya-Özer, *a.g.k.*, s. 89.

istikrarlı hale getirebilecek danışma kurullarının varlığı oldukça işlevseldi. Fakat, yine de bu iki divanın da Paşa'nın kararlarını değiştirme yetkisi olmadığını altını çizmek gerekmektedir.

Merkezi yönetim taşrada oluşturulacak etkin bir idari örgütlenme aracılığıyla, Kahire'den Aşağı ve Yukarı Mısır'daki köylere kadar uzanacaktı. Bu amaçla, 1826 yılında, ülke, on dördü Aşağı Mısır'da, onu da Yukarı Mısır'da olmak üzere yirmi dört eyalete bölündü. Her bir eyalet de bölgelere, bucaklara ve köylere ayrıldı. Her eyalete, doğrudan Mehmet Ali Paşa'ya bağlı "müdür" adı verilen bir eyalet yöneticisi atanıyordu.⁴⁴ Bunlar, merkezden gönderilen emirleri, sorumlu oldukları eyaletlerde uygulamakla yükümlüydüler. Müdürler, özellikle, güvenliğin sağlanmasından, vergilerin düzenli olarak toplanmasından, tarımsal üretimin denetlenmesinden ve asker alımlarının aksamamasından sorumluydular. Söz konusu yapının tarım reformuyla ve zorunlu askerlik uygulamasıyla doğrudan ilişkisi bulunmaktaydı. Çünkü, eyaletlerin kontrolüne tarımsal üretimin sekteye uğramasının önüne geçilmesi gerektiği fikri ilham veriyordu. Bunun yanı sıra, eyaletlerdeki yöneticiler fellahların askere alınmasından da sorumlu olacakları için, düzenli ordunun oluşturulmasına giden yolda önemli bir görev üstleneceklerdi.

Mısır'daki merkezi örgütlenme, Osmanlı yönetiminden devşirilerek oluşturulan "hane halkı"na dayanmaktaydı.⁴⁵ Padişah'ın hane halkı mensupları eyaletlere gittiklerinde, kendi hane halklarını oluştururlar ve bu yapı aracılığıyla ilgili eyaleti yönetirlerdi. Osmanlı yönetiminden ilhamla oluşturulan hane halkının Mısır'daki temelini ise, Kavalalı ailesi çevresinde örgütlenen Osmanlı-Mısır eliti oluşturmaktaydı.

Hane halkına dayanan yönetim yapısında yer alan yönetici zümre, esas olarak üç gruptan oluşmaktaydı: Mehmet Ali Paşa'yla kan bağı bulunanlar, Paşa'nın ailesine evlilik yoluyla dahil olanlar ve Paşa'yla yakınlık kurarak Osmanlı coğrafyasının

---

⁴⁴ Hunter, *a.g.k.*, s. 19.

⁴⁵ Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 27, Sayı: 1, 1995, s. 39-52.

çeşitli bölgelerinden ve Avrupa'dan Mısır'a gelip yönetimde yer alanlar.⁴⁶ Askeri ve sivil yönetimde en önemli görevlere getirilenler, genellikle, Mehmet Ali Paşa'nın oğulları gibi *ilk gruba* mensup olanlardı. Mehmet Ali Paşa, Mısır'daki önemli görevleri kendi ailesinden isimlere emanet ederek, egemene sadakat üzerinden bir yönetim anlayışı geliştirmişti. Merkezi yönetimin temelinde aile fertlerinin yer alması, önemli bir uygulama olarak uzun yıllar varlığını sürdürdü. Örneğin, Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı henüz on altı yaşındayken Kahire Kalesi'nin yöneticisi olarak atamıştı.⁴⁷ Kale'nin yönetimini İbrahim Paşa'ya verilmiş olması, Mehmet Ali Paşa'nın iktidarını simgeleyen yapının ancak aile fertlerinden biri aracılığıyla korunabileceği fikrinden doğmuştu. Aynı şekilde, eyaletin kalbi olan Kahire'nin yönetimi Vali'nin torunu Abbas Paşa'ya bırakılmıştı.⁴⁸

Diğer yandan, Mehmet Ali Paşa, ordudaki olası isyanları engellemek amacıyla, askeri alandaki önemli görevleri de oğulları arasında paylaştırmıştı.⁴⁹ Paşa'nın en küçük oğlu Sait Paşa donanmaya komuta ederken, diğer oğlu Tosun Paşa Vahabileri bastırmak üzere gönderilen ordunun komutanı olarak göreve getirilmişti. İbrahim Paşa, 1831-1833 yılları arasında Suriye seferinin komutasını yürüttü.

Bu yakın aile fertlerinin yanı sıra, zamanla, Mehmet Ali Paşa'nın kuzenleri ve yeğenleri de askeri ve sivil yönetimde önemli görevlere getirildiler. Örneğin, yeğeni Muhammet Şerif'e önce Yukarı Mısır'ın yöneticiliği, ardından başmuavinlik görevi verilmiş; Suriye ele geçirildikten sonra ise, Muhammed Şerif, Suriye'nin yöneticiliğini üstlenmişti.⁵⁰ Paşa, Kavala'dan gelen diğer iki yeğeni, İbrahim ve Ahmet Yağan kardeşleri de zaman

---

⁴⁶ Reuven Aharoni, *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848*, London, Routledge, 2007, s. 137.

⁴⁷ Khaled Fahmy, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt*, Oxford, Oneworld, 2009, s. 40.

⁴⁸ P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969, s. 66.

⁴⁹ a.k.

⁵⁰ Fahmy, *Mehmed...*, s. 41.

zaman ordunun önemli mevkilerinde görevlendirmişti.⁵¹ Evlilik yoluyla aileye katılan damatlara da sivil ve askeri bürokraside önemli görevler verildi.⁵² Mehmet Ali Paşa'nın kızı Tevhide Hanım'la evli olan Muharrem Bey, donanma komutanlığını üstlenmişti; Zeynep Hanım'la evli Yusuf Kamil içişlerinden, Nazlı Hanım'ın eşi Muhammet Bey ise, İskenderiye'nin yönetiminden sorumluydu.

Zamanla, Avrupa'dan veya İmparatorluğun farklı coğrafyalarından gelerek, Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde yer almayı talep eden önemli isimler de Mısır yönetiminde söz sahibi oldular. Yönetimdeki eğitilmiş bürokrat eksikliği ancak bu şekilde giderilebilecekti. Yönetimde yer alacak kişinin müslüman olup olmaması önemli değildi. Aksine, yetenekli ve eğitilmiş gayrimüslimlerin ülke yönetiminde önemli mevkilerde görev yapmaları, Mısır'da 19. yüzyıl boyunca devam eden bir gelenek oldu. Örneğin, bir Ermeni olan Boğos Bey, Mehmet Ali Paşa'nın danışmanlığını ve baştercümanlık görevini yürütüyordu ve dış ticaretten de sorumluydu. Diğer yandan, Paşa'nın özel hekimliğini de yürüten Antoine-Barthélemy Clot, Mısır'da tıp okullarının açılmasında ve etkin bir sağlık sisteminin kurulmasında öncü isimlerden biri olmuştu.⁵³ Mehmet Ali Paşa'nın Kethüdalığını yürüten Muhammet Lazoğlu, Hazine'den sorumlu Muhammet Bey, danışmanlığını yapan Sami Bey ve mali işlerle ilgilenen Bakı Bey gibi önemli isimler, Osmanlı'nın farklı coğrafyalarından Mısır'a gelerek Paşa'nın hizmetine giren kişilerdi.⁵⁴

Kavalalı ailesinin de içinde yer aldığı Osmanlı-Mısır eliti sadece önemli mevkileri elde tutmakla kalmıyor, zamanla Mısır'da özel mülkiyetin gelişmesine bağlı olarak, toprak edinip ekonomik açıdan da zenginleşiyordu. 1820'lerden itibaren, ülke

---

⁵¹ Hunter, *a.g.k.*, s. 25.

⁵² Marsot, *Egypt...*, s. 78.

⁵³ Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, Doğan Kitap, 2004, s. 174-175.

⁵⁴ Lesley Lababidi, "Muhammad Ali and Modernization," (Ed. Aleya Serour), *Writing Egypt: History, Literature, and Culture*, Cairo, The American University in Cairo, 2012, s. 78-79.

topraklarının bir kısmı ilk olarak aile üyelerine hibe edilmeye başlandı. İlerleyen dönemlerde, bu durum, sadece Paşa'nın ailesiyle de sınırlı kalmayacak, Mısır'da yönetici zümreye dahil olanların büyük bir kısmını kapsar hale gelecekti. Buna yol açan temel neden ise, Paşa'nın oluşturduğu tekel sisteminin yara almasına bağlı olarak ortaya çıkan eyalet gelirlerindeki büyük düşüştü. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 yılında İngiltere'yle imzaladığı ve serbest ticaret ilkesinin güvence altına alındığı Balta Limanı Sözleşmesi'nin 1841'de Mısır'da da geçerlik kazanmasıyla, ekonomik tekel sistemi büyük bir darbe aldı. Mehmet Ali Paşa'nın gelir getiren tekel sistemi işlevsiz hale gelince, Mısır'daki toprakların büyük bir kısmı Kavalalı ailesi ve yönetimde yer alan elitler arasında paylaştırıldı. Böylece, Osmanlı-Mısır eliti ülke topraklarının büyük bir kısmında mülkiyet edindi.

Yukarıda ele alınan bürokratik yapının iki temel özelliği bulunmaktaydı. Birincisi, Mısır'ın yönetici elitlerini oluşturan Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına mensup isimler askeri ve sivil mevkilerde sürekli olarak görev yapmıyorlar, rotasyona tabi tutuluyorlardı. Yani, yönetici zümreye mensup bir kişinin sürekli aynı görevde bulunmasına izin verilmiyordu. Örneğin, bir dönem İskenderiye'nin yöneticiliğini yürüten kişi, daha sonra donanma komutanlığına getirilebiliyordu. Dolayısıyla, hiç kimse herhangi bir idari görevde kalıcı olamıyordu. Bu açıdan, yukarıda verilen örneklerin belirli dönemlerle sınırlı olduğunun altı çizilmelidir. Bu uygulama, iktidarın muhafazası için önemli bir işleve sahipti. Çünkü, hiç kimse uzun yıllar aynı görevde kalamadığı için herhangi bir nüfuz alanı da oluşturamıyor ve egemenin otoritesine başkaldıramıyordu. İkinci özellik, askeri bürokraside olduğu gibi, Türkçe konuşan elitler ile Arapça konuşan kitleler arasındaki katı ayrımıydı.⁵⁵ Mısırlı Araplar, askeriyede olduğu gibi sivil bürokraside de sadece alt kademedeki görevlerde istihdam ediliyorlardı. Mehmet Ali Paşa'nın hane halkına mensup Osmanlı-Mısır eliti ise, çok küçük bir azınlık olmasına rağmen,

---

⁵⁵ F. Robert Hunter, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 36, Sayı: 3, 2000, s. 146.

Kavalalı ailesiyle birlikte Mısır'ın en zengin ve en etkin sınıfını oluşturuyordu. Toledano, Osmanlı-Mısır elitine mensup yönetici zümrenin eşleri ve çocuklarıyla birlikte on bin civarında bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir.⁵⁶

Türkçe konuşan elitler ve Arapça konuşan kitleler arasındaki katı ayırım, bürokratik yazışma diline de yansımıştı. Mehmet Ali Paşa'nın teşvikiyle, bürokratik yazışmaların Arapça değil, Türkçe yapılması şeklinde bir teamül oluşturulmaya çalışıldı. Fakat, söz konusu uygulama, alt kademelerdeki Türkçe bilmeyen Mısırlıların bazı yazışmaları Arapça olarak kaleme almalarından dolayı sekteye uğrayabiliyordu. Paşa, bu durumu engelleyebilmek için, 1836 yılında bütün yazışmaların Türkçeye çevrilmesi gerektiğini belirten bir emirname yayımladı.⁵⁷ Bu tarihten 1860'lara kadar Türkçe, Mısır'da resmi yazışma dili olmaya devam etti.

Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa'nın en önemli icraatından birisi, eski yönetimin yerini alan merkezi bir bürokrasi oluşturmasıydı. Mehmet Ali Paşa'nın ölümünün ardından Mısır'da fabrikalar kapandı, tarımsal üretimde düşüş yaşandı, ordudaki asker sayısı oldukça azaldıysa da oluşturduğu bürokratik yapı ilerleyen dönemlerde modern devletle eş anlamlı hale geldi.⁵⁸

---

⁵⁶ Ehud R. Toledano, "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'," (Ed. M. W. Daly), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 263.

⁵⁷ Toledano, *State...*, s. 158 ve Hunter, "State..." s. 156.

⁵⁸ Hunter, *Egypt...*, s. 17.

4. EĞİTİM “REFORMU”

Mehmet Ali Paşa döneminde modernleşme yönünde adım atılan alanlardan bir diğeri, eğitimdi. Diğer alanlardaki modernleşme hamlesi, ancak, reform sürecini sırtlayabilecek eğitimli bir kitlenin desteğiyle başarılı olabilirdi. Eğitime önem verilmesinin temel nedeni, Avrupa tarzı eğitim anlayışını Mısır’a yerleştirerek hem askeri ve sivil bürokrasideki eğitimli yönetici eksikliğini giderebilmek, hem de Batılı eğitimden geçen uzmanlar aracılığıyla sanayileşme hamlesini gerçekleştirebilmektir. Dolayısıyla, eğitim alanındaki reformlar, özellikle ordudaki deneyimli komutan ve sivil bürokrasideki yetkin bürokrat ihtiyacından ve fabrikalardaki personel eksikliğinden kaynaklanıyordu.

Yukarıda değinilen amacın gerçekleştirilebilmesi için temelde iki yöntem benimsendi. İlk olarak, Avrupa tarzı eğitim sistemini Mısır’a yerleştirmek amacıyla, 1809 yılından itibaren Avrupa’ya öğrenciler gönderilmeye başlandı.⁵⁹ Böylelikle, yurt dışında eğitim gören uzmanlar, Mısır’a döndüklerinde yerel elitleri eğitecek eğitim kurumlarının oluşumuna öncülük yapacakları gibi, söz konusu kurumlarda öğretmenlik görevini de üstleneceklerdi. Mısır’daki reformlar temelde Fransız modelinden esinlenmekle birlikte, öğrencilerin eğitim için ilk gönderildikleri ülke, İtalya’ydı. Asıl olarak 1818’den itibaren İngiltere’ye ve Fransa’ya öğrenciler gönderilmeye başlandı. Bu süreç, 1820’lerden itibaren hız kazandı. İlk etapta, teknik eleman yetiştirilmesi için planlanan yurt dışı eğitim faaliyetleri, entelektüel alanda bir canlanmanın yaşanmasına da yol açtı. Yurt dışına gönderilenlerin çok azı Mısırlıydı. Paşa’nın yönetim geleneğine paralel şekilde, genellikle Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinden veya Kavala’dan gelenlerin yurt dışına gönderilen heyetlerde yer almalarına özen gösterildi.⁶⁰ İkincisi,

---

⁵⁹ J. Heyworth-Dunne, *History of Education in Modern Egypt*, London, Luzac&Co., 1938, s. 105.

⁶⁰ Alain Silvera, “The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali,” (Ed. Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim), *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, London, Frank Cass and Company Limited., 1980, s. 8.

Batılı tarzda okulların açılmasıydı. Çünkü, Mehmet Ali Paşa'dan önce, hemen hemen bütün Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, Mısır'da da modern anlamda eğitim veren hiçbir kurum bulunmuyordu. Bu açıdan, ihtiyaç duyulan teknik eleman temini, ancak yeni okulların kurulmasıyla sağlanabilirdi.

1820'lerden itibaren Mısır'da yeni eğitim kurumları birer birer ortaya çıkmaya başladı.⁶¹ Düzenli ordu için ihtiyaç duyulan askeri okul, yabancı uzmanların desteğiyle, daha önce de belirtildiği gibi, 1821 yılında Asvan'da açıldı. Mısır'da kurulan ilk eğitim kurumlarının askeri okullar olması, eğitim reformunun, öncelikle düzenli ordunun oluşturulması düşüncesi sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim, askeri alanda faaliyet gösterecek olan bütün eğitim kurumları Savaş Bakanlığı'na bağlı olacaktı.

1821'de açılan Askeri Okul'u, 1825 yılında Kasr el-Ayn'da açılan Harp Okulu izledi. Genellikle, Türk, Çerkez, Gürcü, Kürt kökenlilerin oluşturduğu öğrenciler, söz konusu okullarda hem askerlik alanında, hem de aritmetik, geometri ve yabancı diller gibi konularda eğitim alıyorlardı. Bu okullardaki eğitimden, neredeyse hiçbir Mısırlı yararlanamıyordu. Sivil ve askeri bürokrasideki yöneten Osmanlı-Mısır eliti ve yönetilen Mısırlılar ayrımı, kendisi eğitim alanında da göstermekteydi. Dolayısıyla, eğitim reformu kitleleri dönüştürmek gibi bir saikle değil, mevcut yönetici eliti desteklemek için gerçekleştirilmekteydi.

Askeri okulların kurulmasını, askeri hastaneyle birlikte bir tıp okulunun açılması izledi.⁶² Mehmet Ali Paşa'nın özel hekimi Clot Bey öncülüğünde, 1827 yılında Kahire'nin kuzeyinde Ebu Zabel Askeri Hastanesi inşa edildi. Hastane, zamanla, Tıp Okulu olarak da faaliyet göstermeye başladı. Söz konusu Askeri Hastane ve Tıp Okulu, ordudaki askerlerin sağlık kontrollerinin yapılabilmesi için tasarlanmıştı. Böylelikle, salgın hastalıklar

---

⁶¹ Heyworth-Dunne, *a.g.k.*, s. 118).

⁶² Fahmy, *Paşanın...*, s. 206.

nedeniyle asker sayısında bir azalma yaşanması tehlikesinin de önüne geçilebilecekti.

1820'lerdeki bu gelişmelerden sonra, 1830'larda silah fabrikalarındaki üretimi örgütleyecek ve denetleyecek uzmanların yetiştirilmesi için mühendislik okulları, sivil bürokratların eğitilmesi amacıyla yabancı diller okulu, tarımsal üretimin artırılabilmesi saikiyle ziraat okulları başta olmak üzere, çeşitli eğitim kurumları faaliyet göstermeye başladılar.

Dönemin en önemli gelişmelerinden bir diğeri de, Mısır'da matbaanın kullanılmaya başlamasıydı. Matbaanın ülkeye girişiyle birlikte, entelektüel hayatta bir canlanma yaşandı. Matbaanın ülkeye girişi, Batılı fikirlerin eğitilmiş kitleye ulaştırılması açısından büyük önem taşıyordu. 1822 yılında, Bulak'ta kurulan basımevinde, ilk olarak askeri alandaki kitaplar basıldı.⁶³ Bunu çeşitli sözlüklerin basılması takip etti. Bütün bunların yanı sıra, 1828 yılında, Mısır'ın ilk resmi gazetesi olan Vekayi-i Mısriye'nin basılmaya başlaması, çok önemli bir gelişmeydi.⁶⁴ Vekayi-i Mısriye'de, merkezde alınan kararlar, talimatnameler ve yürürlüğe giren yasalar yayımlanıyordu. Bu sayede, idareciler, söz konusu idari kararlar hakkında genel bilgi sahibi olabiliyorlardı. Dolayısıyla, resmi gazete, asıl olarak askeri ve sivil bürokrasiyi Mehmet Ali Paşa'nın faaliyetlerinden haberdar edebilmek için tasarlanmıştı. Söz konusu dönemde, okuma-yazma oranının düşüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, Vakayi-i Mısriye'nin halkı bilgilendirmek gibi bir amaçla ortaya çıkmadığı söylenebilir.

Yukarıda değinilen eğitim reformları çerçevesinde, Mısır'da yeni bir yapılanmaya doğru önemli adımlar atıldığı söylenebilir. Buna rağmen, Mehmet Ali Paşa'nın eğitim alanındaki yeniliklerinin tamamen kendi çevresinde yer alacak

---

⁶³ Bulak'taki basımevinin işlevi hakkında bir çalışma için bkz.: Richard N. Verdery, "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt," *Journal of American Oriental Society*, Cilt: 91, Sayı: 1, 1971.

⁶⁴ Nesimi Yazıcı, "Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 2, 1990, s. 270-271.

eğitimli bir elit grubu yaratmak için tasarlandđının altını çizmek gerekmektedir.⁶⁵ Bu yüzden de, Paşa'nın girişimi, topluma nüfuz eden ve onu dönüştürerek bilinçli bir yurttaş yaratmayı hedefleyen modern eğitim anlayışından tamamen uzaktı. Bu dönemde Mısırlı Arapların siyaset sahnesinin hiçbir alanında varlık gösteremediklerini yeniden vurgulamak gerekmektedir. Dolayısıyla eğitim reformu da, Osmanlı-Mısır elitinin ekonomik, toplumsal ve kültürel ayrıcalıklarının garanti altına alınması amacıyla gerçekteşirilmiş gözükmektedir.

Sonuç olarak, modernleşme çabasının önemli unsurlarından birini Osmanlı-Mısır elitinin taşıyıcılığını üstlendiği merkezileşme süreci oluşturmaktadır. Ekonomik alandaki zenginleşmeden zemin bulan, askeri ve sivil bürokraside varlığını gösteren ve kültürel olarak Osmanlı dünyasına ait bu yönetici klik, Mısır modernleşmesinin ve merkezileşmesinin ruhuna damgasını vurmuştur.

SONUÇ

Mehmet Ali Paşa'nın merkezi bir iktidar oluşturarak uygulamaya koyduğu kapsamlı reformlar sayesinde, Mısır'da modern devletin oluşum sürecini bařlattđını söylemek mümkündür. Fakat, yukarıdan dayatılan reformların bir ulus yaratmaktan çok, egemenin otoritesinin tesis edilmesine ve iktidarın süreklilik arz etmesine odaklandđının altını ısrarla çizmek gerekmektedir. 19. yüzyılın başındaki Mısır modernleşme sürecine, Kavalalı hanedanına dayalı merkezi bir iktidar oluşturma niyeti yön vermiş görünmektedir. Mısır modernleşmesinin düzenli ve disiplinli bir ordu oluşturmaya odaklı doğası da şiddet tekelinin egemenin yetkesi altına alındđı yeni bir düzenin inşa edildiğine ilişkin önemli bir veri sunmaktadır.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da bařlattđı modernleşme deneyiminin en temel karakteristiklerinden biri, Abbasilerden itibaren Arap toplumlarının siyasal örgütlenme biçimine rengini

---

⁶⁵ Sinouê, *a.g.k.*, 168.

veren, etnik açıdan Türk ve Çerkezlerden oluşan küçük bir yönetici kliğin geniş bir kitleyi yönettiği iktidar yapısının bir benzerinin Mısır'da kurulmuş olmasıdır. Küçük bir yönetici kliğin varlığına dayanan ekonomik ve siyasal bir strateji etrafında şekillenen iktidar yapılanmasının, Mısır'daki modern devletin doğasına damgasını vurduğu görülmektedir. Bu yönetici klik, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden gelenlerin ve Kavalalı hanedanı mensuplarının yer aldığı Osmanlı siyasal ve kültürel hayatının bir parçası olan Osmanlı-Mısır elitinden oluşmaktadır. Ekonomiden, askeriye, sivil bürokrasiye ve eğitim alanına kadar geniş bir yelpazede gerçekleştirilen reform hareketi, Kavalalı ailesinin çekirdekte yer aldığı Mısırlı kitleleri yöneten Osmanlı-Mısır elitinin varlığını ve otoritesini sağlamlaştırmak için gerçekleştirilmiştir. Kahire merkezli oluşturulan ekonomik bir yapıyla zenginleşen ve toprak sahibi olan Osmanlı-Mısır elitinin, askeri alandaki ve sivil bürokrasideki baskın rolü eğitim alanında gerçekleştirilen reformlarla da desteklenmiştir. Ekonomik, askeri, bürokratik alanlardaki modernleşme adımları, piramidin en tepesinde Mehmet Ali Paşa'nın bulunduğu ve Osmanlı-Mısır elitinin yönetim kademelerini tuttuğu merkezi bir iktidar yapısının oluşturulması amacıyla atılmıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır'da uzun, sürekli ve kesintisiz bir iktidar mekanizması inşa eden "reformist" olmuştur.

Mısır modernleşmesinin kökenlerinin ele alınması, Mısır'da Ocak 2011'de başlayan ayaklanmalar sonrasında yaşanan gelişmelerin tarihsel bağlarının ortaya konması açısından önem taşımaktadır. Bu noktada altı çizilmesi gereken nokta, Mehmet Ali Paşa döneminde oluşturulan iktidar yapılanmasının 20. yüzyıl Mısır'na önemli bir yönetim "aklı", "strateji"si miras bırakmış olduğudur. Bu süreklilik, kitlelerin küçük bir yönetici elit tarafından baskı altına alındığı otoriteriyenizmin kaynaklarından biri olarak da görülebilir.

Yöneten Osmanlı-Mısır eliti ile yönetilen Mısırlılar arasındaki katı ayrımın, farklı siyasal stratejilerle de olsa, Mısır'da bağımsızlık sonrası süreçte kurulan rejimlere önemli bir miras bıraktığını söylemek mümkündür. Nasır, Mısır halkının ilk Mısırlı devlet başkanı olarak "kutsanmış" da olsa, ordunun baskın

bir role sahip olduğu küçük bir klik eliyle bu sefer farklı bir tür modernleşme hamlesi başlatmıştır. Bu askeriye kökenli kliğin zamanla ekonomik alanı massederek ve siyasal alanda otoriter bir rejim inşa ederek, etnik niteliği farklılaşan katı bir yöneten-yönetilen ayrımını tarihsel bir “hafıza”yla yeniden ürettiği söylenebilir. Bu yapı içerik değiştirmekle birlikte, Nasır döneminden 2011 “devrimi”ne dek varlığını sürdürmüştür. 2011’deki ayaklanmaların geniş çaplı sosyo-ekonomik nedenleri olmakla birlikte, devrimin Mısırlılar nezdinde bu katı ayrımın/kutuplaşmanın yol açtığı bir “haysiyet” mücadelesi olduğunu da görmek gerekir.

Mısır devriminden sonraki bütün kritik aşamalarda ordunun siyaset sahnesinde yer alması da aynı şekilde Mısır modernleşmesinin askeriye merkezli doğasının tarihsel sürekliliğinin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Elbette ki, zaman içerisinde Mısır ordusunun 19. yüzyıldaki etnik ayrışmaya dayalı yapısında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Fakat, ordu içeriği, niteliği ve yapısı değişmiş olmasına rağmen Mısır siyasal alanının en önemli aktörlerinden biri olmaya devam etmektedir. Nitekim, Mısır devriminin hemen ertesinde ordu eliyle bir geçiş sürecinin yaşanması, ardından Müslüman Kardeşler hareketinin tasfiye edilmesi sürecinde ordunun yeniden siyaset sahnesindeki yerini alması, siyasal, ekonomik, toplumsal alanın ve hatta rejimin en önemli öznelerinden birinin Mısır ordusu olduğunu bir kez daha göstermiştir. Mısır ordusu, tam da otoriter yapının göbeğinde yer alması nedeniyle, ilk kez demokratik bir seçimle iktidara gelen İslami hareketin tasfiyesinin ardından doğan iktidar boşluğunu doldurabilme kudretine nail olmuştur. Çünkü, siyasal örgütlenmenin zayıf ve sivil toplum örgütlerinin cılız bırakıldığı Mısır’da, henüz ordudan başka iktidarı sırtlayacak etkin bir siyasal öznenin varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir. Mısır ordusunun siyasal alandaki ağırlığı ve varlığı tarihsel süreklilik içerisinde okunduğunda, General Sisi’nin devrimin “bekçiliği”ne soyunabilme kabiliyeti ve kapasitesini doğru anlamlandırabilmek mümkün hale gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Abul-Magd, Zeinab, "The Egyptian Military in Politics and the Economy: Recent History and Current Transition Status," *CMI Insight*, Sayı: 2, 2013, s. 1-5.
- Aharoni, Reuven, *The Pasha's Bedouin: Tribes and State in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848*, London: Routledge, 2007.
- Baer, Gabriel, *A History of Landownership in Modern Egypt, 1800-1950*, London, Oxford University Press, 1962.
- Beinin, Joel, *Workers and Peasants in the Modern Middle East*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Bellin, Eva, "Robutness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective," *Comparative Politics*, Cilt: 36, Sayı: 2, 2004, s. 139-157.
- Cole, Juan R. I., *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1999.
- Dodwell, Henry, *The Founder of Modern Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931.
- Dunn, John, "Egypt's Nineteenth-Century Armaments Industry," *The Journal of Military History*, Cilt: 61, Sayı: 2, 1997, s. 231-254.
- Dunn, John, *Khedive Ismail's Army*, New York, Routledge, 2005.
- Fahmy, Khaled, "The Era of Muhammad Ali Pasha," (Ed. M. W. Dally), *The Cambridge History of Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 139-180.
- Fahmy, Khaled, "The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt," *International Review of Social History*, Cilt: 43, Sayı: 3, 1998, s. 421-436.
- Fahmy, Khaled, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyân," (Ed. Jane Hathaway), *Osmanlı*

- İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma*, İstanbul, Alkım, 2007, s. 201-215.
- Fahmy, Khaled, *Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt*, Oxford, Oneworld, 2009.
- Fahmy, Khaled, *Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, (Çev. Deniz Zarakolu), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Genç, Mehmet, "İltizam," *İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 154-158.
- Hathaway, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 27, Sayı: 1, 1995, s. 39-52.
- Heyworth-Dunne, J., *History of Education in Modern Egypt*, London, Luzac&Co., 1938.
- Hinnebusch, Raymond A., "Authoritarian Persistence, Democratization Theory, and the Middle East: An Overview and Critique," *Democratization*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2006, s. 373-395.
- Hourani, Albert, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları," (Ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers), *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 61-101.
- Hunter, F. Robert, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: from Household Government to Modern Bureaucracy*, Cairo, The American University of Cairo Press, 1999.
- Hunter, F. Robert, "State-Society Relations in Nineteenth-Century Egypt: The Years of Transition," *Middle Eastern Studies*, Cilt: 36, Sayı: 3, 2000, s. 145-159.
- Issawi, Charles, *Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, Oxford, Oxford University Press, 1954.
- Issawi, Charles, "Egypt Since 1800: A Study in Lop-Sided Development," *The Journal of Economic History*, Cilt: 21, Sayı: 1, 1961, s. 2-25.

- Issawi, Charles, *Egypt in Revolution: An Economic Analysis*, Oxford, Oxford University Press, 1963.
- Issawi, Charles, "De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: 12, Sayı: 4, 1980, s. 469-479.
- Kutluoğlu, Muhammed H., *The Egyptian Question (1831-1841)*, İstanbul, Eren Yayıncılık 1998.
- Lababidi, Lesley, "Muhammad Ali and Modernization," (Ed. Aleya Serour), *Writing Egypt: History, Literature, and Culture*, Cairo, The American University in Cairo, 2012, s. 83-93.
- Lacouture, Jean ve Simonne Lacouture, *Egypt in Transition*, London, Methuen&Co. Ltd., 1958.
- Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi, Cilt. I: Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla*, (Çev.Yasin Aktay), İstanbul, İletişim, 2002.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Mitchell, Timothy, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, (Çev. Zeynep Altok), İstanbul İletişim Yayınları, 2001.
- Owen, Roger, *Cotton and Egyptian Economy*, Oxford, Oxford University Press, 1969.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1999.
- Özkaya-Özer, Sevda, *Osmanlı İdaresinde Mısır (1839-1882)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Salzman, Philip, "The Middle East's Tribal DNA," *Middle East Quarterly*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2008, s. 23-33.

- Sharabi, Hisham, *Neopatriarchy: A Theory of Distorted Change in Arab Society*, New York, Oxford University Press, 1988.
- Silvera, Alain, "The First Egyptian Student Mission to France under Muhammad Ali," (Ed. Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim), *Modern Egypt: Studies in Politics and Society*, London, Frank Cass and Company Limited., 1980, 1-23.
- Sinouê, Gilbert, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun*, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul Doğan Kitap, 2004.
- Toledano, Ehud R., *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Toledano, Ehud R., "Social and Economic Change in the 'Long Nineteenth Century'," (Ed. M. W. Daly), *The Cambridge History of Modern Egypt, Vol. 2: Modern Egypt, From 1517 to the end of the Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 252-285.
- Vatikiotis, P. J., *The Modern History of Egypt*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Verdery, Richard N. "The Publications of the Bulaq Press under Muhammad Ali of Egypt," *Journal of American Oriental Society*, Cilt: 91, Sayı: 1, 1971, s. 129-132.
- Weinryb, Bernard D., "Industrial Development of the Near East," *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt: 61, Sayı: 3, 1947, s. 471-499.
- Yazıcı, Nesimi, "Vakayı-i Mısriyye Üzerine Birkaç Söz," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 2, 1990, s. 267-278.